

Про античну форму власності в Ольвії *

Економічною базою полісів античної Греції була власність на землю — основний засіб виробництва. Як зазначав К. Маркс, «форма вільної парцелярної власності селян, що ведуть самостійно своє господарство, як переважаюча, нормальна форма... становить економічну основу суспільства за кращих часів класичної давнини...»¹. Право на власність обумовлювалося належністю до громадянської общини². Звідси випливала повноправність її членів щодо володіння землею і неповноправність осіб, які не мали громадянства. Ця власність була приватною. Наявність античного рабства, що породжувало товарні відносини, приводила до все більшого її зростання.

Разом з тим в античних общинах існувала власність держави³. Поряд з нерухомістю це могли бути й державні раби. Крім того мала місце особлива форма відносин між полісом і окремими громадянами, яка передбачала систему колективних — державних і громадських заходів. З їх допомогою, з одного боку, клас рабовласників (уся громадянська община) забезпечував своє панування над рабами і залежним населенням, з іншого боку, заможна верхівка тримала в покорі біднішу частину вільних общинників. Ці заходи іноді пов'язувалися з обмеженням права верхівки вільно розпоряджатися приватною власністю, але в кінцевому підсумку були спрямовані на кращий її захист. Багатії робили подачки біднішій частині вільних громадян, мирилися з деяким контролем над своєю приватногосподарською діяльністю. Наприклад, в Афінах поширеною формою участі заможних общинників у громадських справах були так звані літургії — виконання особами, що мали певний майновий ценз, за свій рахунок, в порядку встановленої черговості, деяких громадських повинностей. Останні поділялися на регулярні (організація хору для свята, виконання обов'язків гімнасіарха, влаштування бенкету для членів своєї філи, спорядження священного посольства — феорії) і надзвичайні (спорядження судна для потреб держави, сплата боргу замість боржника).

Розвиток такої форми відносин між полісом і його громадянами був зв'язаний з концентрацією в руках общини і держави певних матеріальних засобів, що, у свою чергу, давало можливість державі впливати на широкі маси общинників. Зокрема, ідеологічний вплив полягав у тому, що виховання громадян підпорядковувалось інтересам панівного класу — рабовласників. Такі відносини в поєднанні з общинною і державною власністю характеризували її специфічну форму, яка склалась в античному суспільстві і яку К. Маркс і Ф. Енгельс називали «античною общинною і державною власністю»⁴.

Основний зміст цього історичного явища зводився до того, що громадяни античної держави лише спільно могли здійснювати владу над

* Ця стаття не претендує на всебічний розгляд питання про античну форму власності. В ній лише робиться спроба висвітлити деякі факти історії Ольвії під кутом зору специфічних суспільних відносин в грецьких полісах, що були зумовлені існуванням у них особливої, античної форми власності.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, К., 1965, стор. 342.

² Див. К. Маркс. Формы предшествующие капиталистическому производству.— ВДИ, 1940, № 1, стор. 15.

³ Пор. Платон. Законы, IX, 877 D; XI, 923 B.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, К., 1959, стор. 20.

рабами і залежним населенням⁵. Без цієї природно виниклої форми асоціації панування над рабами, очевидно, було б неможливим⁶.

Однчасне існування, з одного боку, общинної і державної власності, а з другого — приватної зумовило появу непримиримих соціальних суперечностей всередині громадянської общини. Ці суперечності пізніше були однією з причин гострої соціальної боротьби в полісах Греції та її колоній.

Ознаки існування античної форми власності ми знаходимо і в Ольвії.

Поряд з таким надбанням усього полісу, як громадські будівлі (оборонні споруди, культові будинки, міський водопровід та ін.), в Ольвії були й державні крамниці або майстерні. Про існування їх ми дізнаємося з фрагмента декрету ольвійських народних зборів II—I ст. до н. е. (ІРЕ, I², 37). Наявність державного транспорту підтверджує ольвійський декрет на честь Протогена кінця III — початку II ст. до н. е., де повідомляється про ремонт казенних суден (ІРЕ, I², 32). Прямих свідчень про існування в Ольвії державних рабів немає. Однак на підставі посередніх даних можна припускати, що вони були тут в досить ранній час. Так, вивчення ольвійської будівельної техніки приводить до висновку про використання рабів для заготівлі будівельного каміння в державних каменоломнях ще з другої половини V ст. до н. е.⁷

В Ольвії була поширена також система відносин між полісом і окремими громадянами, близька за своїм характером до згаданих вище літургій: окремі заможні общинники несли ті або інші державні витрати, що нерідко пов'язувалося з виконанням ними певних службових функцій. Так, з декрету на честь Протогена відомо, що цей ольвіополіт, коли був обраний членом однієї з полісних магистратур — колегії дев'яти, яка відала державною казною, запропонував державі не менше 1500 золотих («за рахунок майбутніх прибутків»). Така сума призначалася правителям «варварських» племен, яким громадяни Ольвії мусили періодично підносити подарунки. На підставі цих відомостей про характер діяльності згаданої колегії можна дійти висновку, що членство в ній було зв'язане з певними витратами або принаймні з необхідністю позичати державі значні суми грошей.

Зважаючи на встановлення в деяких грецьких полісах майнового цензу для членів колегії ситонів, про наявність якої в Ольвії відомо з присвятного напису⁸, можна припускати, що й тут до складу ситонів обирали багатих громадян. Характер їх діяльності, яка, очевидно, передбачала певні матеріальні витрати з їхнього боку, свідчить про те, що членство в цій колегії було подібне до виконання літургій.

Перебування на посаді гімнасіарха в Ольвії (про існування її там можна говорити на підставі двох реконструйованих написів — ІРЕ, I², 186 і 197, відповідно III і IV ст. до н. е.), найімовірніше, було так само як в Афінах і деяких інших грецьких полісах, державною повинністю, що її покладали на багатих громадян.

Функції послів, яких народні збори Ольвії відправляли з дарунками до правителів місцевих племен, мабуть, пов'язувалися з витрачанням не тільки державних, а й особистих коштів. В ольвійських почесних декретах при переліку заслуг тих чи інших вшановуваних осіб спеціально зазначається виконання ними посольських функцій (ІРЕ, I², 39, 40; НО, 42). Те саме можна сказати й про участь у священних посольствах, що відряджались полісною владою на о-в Делос або для принесення

⁵ В. Перцев. О форме собственности в античном обществе.— «Исторический журнал», 1939, № 10, стор. 141—144.

⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 20.

⁷ А. Н. Карасев. Развитие строительно-каменотесного ремесла в античных городах Северного Причерноморья.— Проблемы истории Северного Причерноморья. М., 1959, стор. 133.

⁸ Він знайдений в 1961 р. під час розкопок ольвійської агори [Надписи Ольвии (1917—1965). Л., 1968, стор. 67—68, № 72. Далі—НО].

жертв дельфійському оракулові⁹. Подорож здійснювалася звичайно за рахунок послів-феорів.

Таким чином, як уже вказувалось, виконання деяких державних і громадських посад в Ольвії мало характер літургії. В цьому самому плані слід розглядати й кошти, асигновані Протогеном в зв'язку з проханням народних зборів. За підрахунками В. В. Латишева, витрати Протогена на потреби Ольвійського полісу становили величезну для тих часів суму — 50 талантів¹⁰. Постає питання, що спонукало цього багатія бути таким щедрим. В. В. Латишев пояснював це високим патріотизмом Протогена. Ми бачимо іншу причину за аналогією до державної практики Афін. Там, як відомо, існував особливий правовий інститут, відповідно до якого громадянин, що вважав, ніби покладена на нього державна повинність перевищує його матеріальні можливості, міг запропонувати своєму заможнішому співгромадянину на вибір: або взяти на себе цю повинність, або помінятися з ним майном. В Афінах обміном майна за таких обставин видав архонт¹¹. Мабуть, дещо подібне, принаймні за часів Протогена, мало місце й в Ольвії. Протоген як найбагатший ольвіюполіт, треба думати, мусив під загрозою позбавлення майна брати на себе виконання найтяжчих повинностей, від яких відмовлялись інші ольвіюполіти.

Участь багатих громадян у державних витратах, безсумнівно, обмежувала їх приватновласницьку ініціативу. Разом з тим така система давала можливість полісові в умовах значного майнового розшарування всередині общини деякою мірою ослаблювати соціальний антагонізм між багатою верхівкою і біднішою частиною громадян. А це, в свою чергу, полегшувало полісові здійснювати панування над залежним населенням і рабами, а також сприяло успішному захисту від зовнішніх ворогів.

Виявом своєрідних відносин, зумовлених існуванням в Ольвії античної общинної власності, були також відомі факти скасування боргових зобов'язань, як приватних, так і державних. Йдеться про так звану сисахфію (буквально «скинення тягаря») ¹². В Ольвії цей захід було вжито під час облоги міста військом полководця Александра Македонського — Зопіріона в 331 р. до н. е.¹³ З протогенівського декрету відомо, що вдавалися до нього й пізніше, коли Протоген, перебуваючи на посаді ойконома (управителя громадського господарства) і державного скарбника, «одним простив борги, іншим дав відстрочки на стільки часу, скільки вони бажали, і не стягнув ніяких процентів». Далі у тому самому декреті говориться: «І коли все в місті було в занепаді внаслідок воєн і неврожайів, і коштів зовсім не стало, так що народ (тут і далі під народом слід розуміти народні збори.— В. З.) внаслідок цього попросив його (тобто Протогена) дати місячні відстрочки й подбати про кредиторів і боржників, він перший, хоч борги йому та його батькові досягали 6000 золотих, запропонував народові розраховувати на нього в усьому, й коли народ попросив його простити боржникам їх борги, він все всім простив...» ¹⁴.

Як свідчать ольвійські написи, видатки на ті чи інші державні потреби брали на себе не тільки магістрати, а й приватні особи. Наприклад, у напису IV ст. до н. е. (IPE, I², 178) говориться про спорудження

⁹ Про участь ольвіюполітів у таких посольствах свідчить декрет дельфійців середини III ст. до н. е. (Б. Н. Граков. Матеріали по історії Скифії в греческих надписях Балканського полуострова и Малой Азії.— ВДИ, 1939, № 3, напис 12).

¹⁰ В. В. Латышев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, стор. 113.

¹¹ Арістотель. Афінська політія, 56, 2.

¹² Пор. Арістотель. Афінська політія, 6, 1; Платон. Закони, III, 684 E; V, 736 C.

¹³ Макробій. Сатурналії, I, II, 33.

¹⁴ IPE, I², стор. 56.

або ремонт частини оборонної стіни на кошти Александра, сина Сте-сандра, і Нікарха, сина Каллікля; в напису III ст. до н. е. (ІРЕ, I², 179) йдеться про те, що Клеомброт, син Пантакла, присвятив Гераклу й наро-дові вежу, споруджену, ймовірно, на власні кошти. Мабуть, той самий Клеомброт (ІРЕ, I², 180) подбав про збудування пілона й прясла обо-ронної стіни.

Система заходів, що мали на меті виховувати відданих своєму полісові членів общини, в Ольвії, як і в інших грецьких державах, перед-бачала поряд з фізичною підготовкою громадян і засоби ідеологічного впливу.

Фізичне виховання юнацтва мало забезпечити поліс боездатними воїнами, готовими захищати його від будь-яких ворогів (як внутрішніх, так і зовнішніх). Здійснювалося воно шляхом влаштування відповідних шкіл-гімнасіїв. Існування їх у догетський час в Ольвії засвідчено залиш-ками такого будинку, розкопаними в районі агори¹⁵. Додатковим під-твердженням є названі вище два ольвійські написи (ІРЕ, I², 186, 197), що містять згадку про перебування якогось ольвіополіта на посаді гім-насіарха. Крім того, проводилися різні змагання, наприклад з бігу і стрибків (ІРЕ, I², 130), стрільби з лука (ІРЕ, I², 195), а також кінні (ІРЕ, I², 34).

Насадження релігійної ідеології знаходило вираз у численних дер-жавних культах різних божеств. Чималу роль в ідеологічному вихован-ні громадян відігравала і система заохочень, що існувала в Ольвійсько-му полісі й включала різні заходи: від висловлення народними зборами схвалення тому чи іншому громадянинуві, який відзначився, до встанов-лення монументів найбільш заслуженим ольвіополітам.

Наведені факти (здебільшого з епіграфічних і літературних дже-рел), пов'язані з історією та державним ладом Ольвії, свідчать, що пи-тання про античну форму власності можна розглядати й на матеріалах грецьких полісів Північного Причорномор'я.

В. Л. ЗУЦ

Об античной форме собственности в Ольвии

Резюме

Не претендуя на всестороннее рассмотрение вопроса об античной форме собственности, автор предпринимает попытку осветить некоторые факты истории Ольвии под углом зрения тех специфических общественных отношений, которые имели место в греческих полисах и были обусловлены существованием в них особой, античной формы собственности. Приведенные в статье факты, почерпнутые главным образом из эпиграфических и литературных источников, свидетельствуют о том, что вопрос об античной форме собственности можно рассматривать и на материалах греческих полисов Северного Причорноморья.

¹⁵ Е. И. Леви. Раскопки ольвийской агоры и теменоса.— Античное общество. М., 1967, стор. 162—163; Л. М. Славин. Ольвійська агора.— Вісник Київського університету № 8, серія історії та права, вип. 1. К., 1967, стор. 30.